

blumizdavastvo.rs

ALEKSEJ SERGEJEVIČ BOGOMOLOV (1927–1983) doktorirao je na temi „Teorije kreativne evolucije u modernoj anglo-američkoj filosofiji“. Naročito je bio posvećen modernoj engleskoj misli, epistemologiji i dijalektici. Jedan je od autora „Ateističkog rečnika“. Od 1958. do kraja života predavao je na katedri za istoriju svetske filosofije Moskovskog državnog univerziteta „M. V. Lomonosov“ Autor je više od 200 naučnih radova, uključujući i udžbenike iz savremene svetske filosofije. Bio je jedan od prvih ruskih autora koji je analizirao opšte probleme teorije znanja, ontologije i metafizike engleske i američke filosofije, kao i nemačke filosofije u periodu od 1850–1950. godine. Poslednjih godina života bavio se proučavanjem zakonitosti istorijskog razvoja svetske filosofске misli, objavio je nekoliko članaka i dve monografije o antičkoj filosofiji i teoriji istorijsko-filosofskog procesa. Preveo je na ruski dela Tomasa Hobsa, Džona Loka, Tomasa Karlajla, Tomasa Pejna, Roja Vuda Selarsa, Rudolfa Hermana Locea, Adolfa Trendelenburga, Ralfa Valda Emersona i mnogih drugih.

b

Aleksej Sergejevič Bogomolov

ANTIČKA
FILOSOFIJA I

Nastajanje filozofije Starog i Novog
(od Talesa do Sokrata)

edicija

KIRKA (knjiga br. 10)

prevod s ruskog

Slobodan Damjanović

uredništvo, lektura, korektura

Aleksandar Šurbatović

Tamara Krstić

Tijana Petković

АНТИЧНАЯ ФИЛОСОФИЈА © А.С. Богомолов

UVOD

1. Predmet i metod istorije filosofije

Predmet nauke koju nazivamo istorija filosofije najjednostavnije se ovako definiše: to je *filosofija* u svom istorijskom razvitku. Ali čim ovako postavimo problem, pred nama se pojavljuje njegova neuobičajena i neobična složenost, koja proizlazi iz činjenice da upravo istorija filosofije, pa i njeno savremeno stanje, ne dozvoljavaju da se ovaj predmet definiše na nedvosmislen i opšteprihvatljiv način. Zato nam je zadatak da, imajući u vidu to stanje, pokušamo da ponudimo takvu definiciju filosofije na osnovu koje ćemo moći da „radimo”, odabirajući materijal potreban za izučavanje istorije ove oblasti znanja. Pokazuje se da filosofiju pre svega treba shvatiti kao duhovni proces koji nastaje u sferi ljudske kulture, koji je tesno povezan s njenim raznim oblastima i koji se razvija pod uticajem njihovih protivrečnosti i uzajamnih povezanosti. I u isto vreme prelazi u te oblasti i utelovljuje se u njima. Pod kulturom ovde shvatamo proces i dinamičku celinu rezultata ljudskog delovanja u savladavanju sveta, delovanja koje se pojavljuje u raznim oblicima, od materijalno-proizvodnih do umetničkih tvorevina.

Za materijalistu – a ova knjiga je napisana sa stanovišta dijalektičkog i istorijskog materijalizma – na prvom

mestu se nalazi materijalno-proizvodno osvajanje sveta, dok su svi ostali oblici – umetničko, religiozno, teorijsko savladavanje – sekundarni u odnosu na njega, to jest njegovi su proizvodi. Ovo nikako ne znači da su oni samim tim prosti odrazi materijalne praktične delatnosti. Nastavši iz nje, odmah joj se priključuju i pomažu joj, ili je ometaju, pružaju joj orijentaciju ili je dezorijentišu, i samim tim uključuju se u ukupni proces razvoja ljudske kulture. Definisati filosofiju znači priključiti je sistemu kulturnih tvorevina, to jest dati joj mesto u sistemu načina na koji čovek savladava svet.

Prvo što ovde možemo da konstatujemo jeste da filosofija spada u *teorijski način savladavanja sveta*. Za razliku od materijalno-praktične delatnosti i onoga što Karl Marks naziva „praktično-duhovno osvajanje, u kome subjekt realno ili u mašti deluje na predmet, i potčinjava ga svojim interesima i uticaju, teorijski način odlikuje povlačenje od predmeta”; predmeta koji „postoji sam po sebi, ostaje samostalan entitet”, ali je u isto vreme „neophodan uslov naših predstava”. Subjekt teorijskog odnosa prema svetu jeste čovek koji saznaje, „koji shvata uz pomoć pojmova”, čovek za koga „samo pojmovno shvaćeni svet jeste stvarni svet”. Istorijski gledano, filosofija se javlja kao prvi oblik teorijskog ovladavanja sveta, „oblik koji mišljenjem prisvaja svet, reprodukujući ga kroz misli i reči kao duhovnu stvarnost”.

Nema nikakve sumnje da je ovo razlikovanje teorijskog i praktičnog odnosa prema svetu relativno; ono nastaje tokom istorije, u procesu društvenog razvoja, kada i sama filosofija postaje duhovno oruđe preobražavanja prirodnog i društvenog sveta: „Filosofi su do sada samo na razne načine *tumačili* svet, radi se o tome da

se on izmeni." Međutim, filosofija je u sebi oduvek sadržavala tu mogućnost. Filosofija je svesna da predstavlja teorijski *pogled na svet*; ona je čovekovo shvatanje sveta i njegovog mesta u svetu. Mada filosof pretenduje da bude predstavnik celog čovečanstva, on hteo – ne hteo nastupa kao predstavnik svoje kulture, epohe, svog naroda, svoje klase. To znači da njegov pogled na svet nužno uključuje ne samo saznanji već i vrednosni – socijalni i politički, estetski i moralni – odnos prema svetu. U skladu s tim on zauzima ideološki odnos: on potvrđuje ili poriče, opravdava ili osporava postojeću stvarnost. Ali to uvek čini sa stanovišta razuma, mudrosti, više od svakodnevnog mišljenja i „pameti budala”, to jest ponovo s teorijskog stanovišta, a ne s praktično-političkog ili stanovišta svakodnevnog morala.

Ukoliko filosofija nastaje u društvu podeljenom na antagonističke klase, ukoliko se razvija u uslovima borbe tih klasa, utoliko je i ona po samoj svojoj prirodi protivrečna. Istorija filosofije zato nije ravan i utaban put, kojim dostojanstveno koračaju mudri i učeni starci. Ona je pre bojno polje na kom se bore razna učenja, struje i škole; na njemu se, zaboravljajući da se „o principima ne raspravlja”, vode upravo sporovi o njima. U stvari, filosofija kao teorijski pogled na svet ne može svoj predmet, prirodni i društveni svet, da shvati ekstenzivno, u kvantitativnoj dimenziji. Čak i da nije beskonačan, svet je toliko velik da je nedostižan; čak i da broj njegovih ispoljavanja nije beskonačan, toliko je veliki da je beskrajn i nepregledan. Filosofiji ostaje jedan put – da svet ne shvata u njegovoj „širini”, već u dubini, da se ne usmerava na mnogostrukost njegovih ispoljavanja, već da traga za njegovom suštinom.

Međutim, shvatiti svet u njegovom biću i suštini za teorijsko znanje znači *ili* ga shvatiti kao nešto što je nezavisno od teorijske svesti, nešto što toj svesti prethodi i što je nezavisno od saznanja, koje ga samo odražava, *ili* ga pak poistovetiti s tim preko sveta koji je odražen pojmovima. Ovo „ili–ili” traži od nas da svet, s jedne strane, shvatimo kao nešto strano subjektu koji ga saznaje, nešto različito od njega, a s druge, da u njemu vidimo samoga sebe, tačnije, svoj prototip, odnosno „svoje drugo ja”. Ukratko, to znači da u spoljašnjem svetu vidimo ili materiju ili duh.

Naravno, takva situacija se ne stvara ni odmah niti jednostavno. Osnovno pitanje filosofije nastaje istorijski, korak po korak, i tako se postepeno obrazuju dva protivrečna odgovora na pomenuto pitanje – materijalizam i idealizam. Filozofi se, piše F. Engels, „dele na dva velika tabora, shodno tome kako su odgovorili na ovo pitanje. Oni koji tvrde kako duh postoji pre prirode sačinjavaju idealistički tabor. Oni pak koji smatraju da je priroda osnovni princip pripadaju različitim školama materijalizma”. Otuda je očigledno da materijalizam odgovara specifičnostima teorijskog osvajanja sveta, koje se sastoji u tome što subjekt sebe suprotstavlja svetu, iznova ga stvarajući u sistemu pojmova. Međutim, Ahilova peta materijalizma tokom njegovog mnogovekovnog razvoja, sve do pojave dijalektičkog materijalizma, bio je i ostao problem nastanka kako samog teorijskog saznanja tako i saznanja uopšte. Za idealizam ovaj problem po prirodi stvari ne postoji; svet izgrađen na osnovu teorijskog saznanja, „pojmovno shvaćeni svet, kao takav”, s njegovog gledišta jeste prvobitno postojeći svet. U tom slučaju on je delo Duha (Boga, Stvoritelja, Demijurga i slično),

pre svega duha koga je pomoću naše svesti stvorilo teorijsko saznanje.

Samim tim idealizam postaje deo mnogovekovne tradicije religioznog pogleda na svet i u njoj nalazi ideološku i društvenu potvrdu. Međutim, on se na taj način svodi na apsurd: jer sada je u obavezi da objasni zašto to više i saznajno načelo stvara niže i beslovesno načelo – prirodu, i zbog čega to savršeno i svemoćno biće stvara svoju bledu kopiju čoveka. Samo tako idealista „opravdava” čin ljudskog delovanja, koji počinje mišljenjem i dovodi do dejstva i njegovog proizvoda. Ali na taj način postaje očigledno da idealizam postupa po analogiji sa činom ljudskog postupanja.

Na koji način se odvija borba materijalizma i idealizma, pri čemu nije reč samo o borbi između različitih struja i pravaca, već i o sukobu unutar njih samih – to treba da pokaže istorija filosofije. Za sada je dovoljno da zapazimo kako opštost, pa samim tim i nužnost te borbe, ne znači da je ovde reč o sukobu do uzajamnog istrebljenja. Istorija filosofije nije bojno polje, posejano leševima poraženih sistema, oborenih učenja i opovrgnutih principa. Ona je stvaralački proces tokom koga se dešava uzajamno obogaćivanje (ponekad uostalom i ujedinjavanje do koga dolazi onda kad žestina i jednostranost jednog učenja sprečavaju usvajanje stvarnih dostignuća protivničke struje) svakog od sukobljenih pravaca, pri čemu filosofija u celini *ostvaruje progres*.

Odatle proizlazi nekoliko karakterističnih crta metoda istorijsko-filosofskog istraživanja i izlaganja. Prvo, na istorijsko-filosofski proces može se primeniti pojam *razvića*. To znači da njegovo proučavanje, poput proučavanja svakog istorijskog procesa, zahteva harmonično

spajanje, svojstveno istorijskom istraživanju, spajanje koje u onoj meri u kojoj je to moguće prati realan proces u svoj njegovoj mnogostrukosti, kao i ispitivanje logičke zakonitosti tog procesa. Za ovo je na prvom mestu neophodno da istoriji ne pristupamo shematski, predstavljajući sisteme koji se smenjuju kao nesavršena ovaploćenja jednog jedinstvenog „apsolutno istinitog” sistema, kome svi oni celishodno teže. Filosofija je u traganju; ona je kao i poezija, ako ne i više od nje, „put u nepoznato”, mučno, protivrečno, teško traganje za istinom. Svoditi istoriju filosofije na logičan proces, na puku zakonitost tog procesa, značilo bi upravo isključiti iz nje traganje, borbu, greške i lutanja – sve one „slučajnosti” kroz koje logička nužnost sebi krči put. Zatim, neophodno je da se izrazi filosofski karakter naše nauke: ona je po svoj prilici jedina filosofska disciplina koja istražuje *sva* filosofska pitanja koja su bila postavljena u filosofiji uopšte. Ali njihovo istraživanje se ne može svesti na nabranje; ona moraju biti povezana u jedinstveno polje filosofskog istraživanja i izlaganja.

Drugo, razvitak filosofije kao kulturne tvorevine, kao izraza čovekovog teorijskog osvajanja sveta, jeste istorijski proces i sa stanovišta izmene njegovog subjekta, to jest čoveka i društva. Poznato nam je nekoliko istorijskih razdoblja, koja su jedno drugo smenjivala; to su takozvane društveno-ekonomske formacije u kojima se *ljudska priroda menjala*, u skladu s promenom „celine društvenih odnosa” (K. Marks) koji oblikuju tu prirodu. To su prvobitna zajednica, robovlasnička, feudalna, kapitalistička i komunistička društveno-ekonomska formacija. Filosofija koja je nastala u drugoj od ovih formacija i danas postoji u okvirima suparničkih svetskih sistema.

b

Aleksej Sergejevič Bogomolov

ANTIČKA
FILOSOFIJA II

Nastajanje filozofije Stare Grčke
(atomisti, Platon, Aristotel)

edicija

KIKLOPI (knjiga br. 15)

s ruskog preveo

Slobodan Damjanović

uredništvo

Aleksandar Šurbatović

Tamara Krstić

Milica Brkić

lektura

Lidija Kusovac

АНТИЧНАЯ ФИЛОСОФИЯ © А.С. Богомолов

*Recikliraj, zasadi,
brini se o prirodi onako kako
se ona oduvek brinula o nama.*

sadržaj

	UVOD	7
I	ANTIČKI ATOMIZAM: OD LEUKIPA DO NAUSIFANA	
	1. Poreklo i smisao antičkog atomizma	13
	2. Učenje o atomima i svetskom poretku	17
	3. Determinizam, spontanost i „slučaj”	24
	4. Duša i saznanje	32
	5. Čovek i društvo. Moral i religija	36
	6. Demokritova škola	46
II	PLATON	
	1. Život i delo	51
	2. Od kritike čulnog saznanja do teorije ideja	58
	3. Od teorije ideja do kosmologije	70
	4. Duša – moralnost – država	80
	5. Kritika „naivne” teorije ideja i učenje u jednom	90
	6. Platonova škola: stara Akademija	97
III	ARISTOTEL	
	1. Život i delo	105
	2. Logika i metodologija	110
	3. Prva filosofija. Učenje o uzrocima i principima bića i znanja	119
	4. Fizika: svet, život i čovek	129
	5. Društvo, etika i politika	142
	6. Aristotelova škola (Peripatetici)	152

UVOD

Četvrti vek p. n. e. koji se pokazao kao jedna od najznačajnijih pojava u istoriji filosofije – klasična grčka filosofija – sa socijalne tačke gledišta obeležen je opštom krizom antičkog polisa. Završetak Peloponeskog rata u Heladu nije doneo mir. Ratovi (Korintski, Egejski, saveznički...), bezbrojne vojne ekspedicije usmerene na privođenje razumu saveznika koji su se odmetnuli ili naprosto nisu hteli da se pokore, razdirali su čitavu zemlju. Učešće 10.000 grčkih najamnika u Kirovom pohodu, zatim njihovo odstupanje (Anabasa) kroz Malu Aziju, maloazijski pohod spartanskog cara Agesilaja, mešanje Persijanaca u grčke stvari sve do nametanja „carskog mira” Grcima (384. g. p. n. e.), i novog pokoravanja maloazijskih gradova izuzetno je otežalo međunarodni položaj Helade. Obrazovanje novih saveza grčkih gradova i njihovo brzo propadanje – halkidonski, beotijski, drugi atinski pomorski, i tesalijski savez – pokazuju ozbiljne težnje za ujedinjenjem ali nisu bili u stanju da nadvladaju separatizam pojedinih polisa. Ovaj međusobni rat, politički i diplomatski „rat sviju protiv svih” morao je da se loše završi. Godine 337. p. n. e. makedonski kralj Filip uspostavio je svoju hegemoniju nad Heladom.

Ovo doba obeležava i unutrašnja borba u helenskim polisima. Smena demokratskih i oligarhijskih oblika vla-

davine, koja je u velikoj meri zavisila od prevlasti demokratskog atinskog, odnosno oligarhijskog spartanskog uređenja, svet grčkih polisa držala je u stalnoj napetosti. Oštri društveni sukobi, koji su se u slučaju pobede jedne od sukobljenih strana završavali pokoljem ili progonstvom političkih protivnika, odigravali su se u pozadini izuzetno teškog ekonomskog položaja širokih narodnih masa i često dovodili do uspostavljanja tiranije. Posebno je IV v. p. n. e., doba „mlade tiranije” koja je nastala na Siciliji i proširila se po čitavoj Grčkoj. Nastajući u uslovima krize sistema polisa, tiranija IV veka p. n. e. predstavlja rezultat unutrašnje suprotnosti robovlasničkog društva kada se klasa bogataša nadala da će uz njenu pomoć da obuzda sirotinju i osigura svoju imovinu. Siromasi su se sa svoje strane nadali da će im tiranija pomoći da u borbi s bogatašima ostvare svoje ekonomske i socijalne ciljeve. Najzad, oni su koristili suprotnosti između saveza polisa oslanjajući se na jedne ili druge, a ponekad su tražili pomoć i zaštitu od Persijanaca i Makedonjana.

Tiranije oba Dionisija na Siciliji, Jasona u Feri u Tesaliji, tiranski prevrati u Fokidi, Lokridi, na Eubeji, u Korintu i Sikionu, tiranija Platonovog učenika Klearha u Herakleji pontijskoj, koju su njegovi potomci zadržali sve do 289. g. p. n. e., primeri su raspadanja tradicionalnih političkih oblika vladavine. Određeni prototip budućih helenskih država predstavljaju grčko-varvarske monarhije na Kipru i u Kariji.

Stalni ratovi ne samo da su usporavali već su i zastavljali razvitak proizvodnih snaga učinivši ga neravnomernim, skokovitim i zavisnim od čitavog niza sporednih političkih okolnosti. Prelazak Helade na viši stepen robovlasničke društveno-ekonomske formacije tražio je

izgradnju jačih i trajnijih privrednih i političkih temelja. Međutim, Peloponeski rat i socijalno-politička previranja koji su usledili posle njega, potkopali su narodnu privredu i usporili prelazak ka novim oblicima društvenog organizovanja. Za vreme Korinskog rata, pohoda Epaminonde i Pelopida, Beotiju su svojim čestim upadima Spartanci razorili, što je dovelo do zapuštanja polja, sečenja maslina i nestajanja seljaštva. Zbog političkih promena kolonisti su napuštali kolonije i vraćali se u stari zavičaj, i to kao prognanici koji su ostali bez sredstava za život. Rad slobodnih rukotvoraca sve je lošije prolazio u borbi s velikim robovlasničkim preduzećima koja su se pojavila krajem IV veka p. n. e.

Pad kupovne moći širokih narodnih masa, propadanje seljaka i zanatlija na jednoj, povezani su sa bogaćenjem manjine na drugoj strani. Do tada neviđena koncentracija bogatstva u rukama manjine bila je povezana s pravom poplavom dragocenih metala koja je zapljusnula Heladu. U opticaj su puštane ogromne persijske subvencije koje su prema nekim izveštajima dostizale 5.000 talanata (oko 180 tona zlata), zatim atinske finansije koje su iznosile oko 6.000 talanata, pa još jedna hiljada talanata godišnje poreza od saveznika, ogromno bogatstvo Delfskog pročišća koje su 365. g. p. n. e. prisvojili Fokejci itd. Sva ova bogatstva dospela su u ruke liferanata i preduzetnika, proizvođača oružja, brodovlasnika i državnih činovnika. Pored toga, razvijali su se trgovina, graditeljstvo, špekulacija zemljištem, žitom i trgovačkom robom. A sa svim tim pojavama razvijala se i širila korupcija.

Trgovina robljem i robovlasništvo u IV veku p. n. e., u poređenju sa tim u prethodnim vekovima, dobili su mnogo veće razmere. Mase Grka koje su pale u ropstvo i

dospele u gradove kao što su Delos, Potideja, Plateja, ali i oni koji su postali vlasništvo „varvara” (Karijaca, Tračana, Skita), korišćeni su za rad u zanatstvu, graditeljstvu i rudnicima. Siromašnim slobodnim ljudima ostajale su sledeće mogućnosti: mladi su stupali u najamničku vojšku i napuštali svoju zemlju u potrazi za vojničkom srećom i lakom zaradom stečenom pljačkom i otimačinom; žene i stariji ljudi mogli su da u borbi za goli život prodaju samo svoj rad. Socijalnu situaciju tog doba Platon je dobro opisao govoreći da u svakoj državi „ima najmanje dve države, koje su u ratu jedna s drugom; jednu čine bogati, drugu siromašni; nadalje, svaka od ovih sadrži još mnoštvo drugih”^{*}

Koncentracija ogromnog bogatstva u rukama države i privatnih lica omogućila je razvoj umetnosti. U IV veku p. n. e., došlo je do procvata graditeljstva, povezanog sa izgradnjom novih i obnovom porušenih gradova. Poznati primeri su Megalopolis sa svojim čuvenim Tesalionom, u koji je moglo da stane 10.000 ljudi – Mesina, Mantileja, izgradnja kamenih pozorišta od kojih je najveće bilo u Epidauru, Mauzolej u Halikarnasu, Artemidin hram u Efesu itd. Novi procvat skulpture povezan je s imenima Praksitela, Skopasa i Lisipa, a procvat slikarstva povezan je s atinskom i sikionskom slikarskom školom. Početkom IV veka p. n. e. dovršava se i Aristofanova spisateljska delatnost. Njegove Žene u narodnoj skupštini (Eklezijakuse), i Bogatstvo upečatljivo izražavaju protivrečnosti tog doba. Ksenofontov avanturistički roman Anabasa i idealizovana biografija persijskog cara Kiropedija, govornička veština i publicistika Lisije, Isokrata i Demostena,

* Platon, *Država*, prev. A. Vilhar, BIGZ, Beograd, 1983, IV 423 a.

obrazovali su najrašireniji književni rod. Ali glavno duhovno dostignuće tog doba jeste klasična grčka filozofija u liku tri najznačajnija predstavnika – Demokrita, Platona i Aristotela.

Ove mislioce nazivamo klasičnim ne samo zbog njihove povezanosti s epohom „Visoke klasike“, antičkog sveta i njegove kulture. Ovde su stvoreni filozofski pravci koji će tokom budućih vekova presudno uticati na razvoj filozofije; to su materijalizam i idealizam ostvareni s klasičnom jasnošću i razgovetnošću. Tu su stvorena dva vodeća smera u filozofiji koja V. I. Lenjin nije slučajno nazvao imenima Demokrita i Platona. Ovde je prvi put do logičkog kraja dovedeno njihovo razgraničenje, definisana protivrečnost između „tendencije ili linije Platona i Demokrita u filozofiji“* Platonovo jasno formulisanje osnovnog pitanja o tome da li je prvobitno neko materijalno načelo kao što su voda ili vazduh, vatra ili zemlja ili je duša ono prvobitno ukazuje na zrelost filozofije. A Aristotelovo stvaranje sistema filozofskih nauka otkriva nam široku perspektivu svestranog razvoja filozofskog znanja.

* Лењин В. И., *Полн. собр. соч.* . t. 18. s. 131.

1. Poreklo i smisao antičkog atomizma

Atomizam je jedna od najcelovitijih i najpostojanijih tradicija u svetskoj filosofiji i nauci. On nije samo osobina stare grčke filosofije. Stoik Posejdonije i neoplatoničar Jamblih govore o Feničaninu Mohu koji je živeo „pre Trojanskog rata”, drugim rečima u prastara vremena, kao o osnivaču te filosofije. U staroj Indiji učenje poznato pod nazivom Vaišešika (od sanskritskog Visesa = osobenost) uključivalo je atomističku teoriju materije. Argumentacija korišćena ovde za dokazivanje atomizma slična je grčkoj argumentaciji, pa postoje mišljenja o uzajamnom uticaju ili pozajmljivanju. Istina, danas nije moguće ustanoviti ko je od koga pozajmljivao. U svakom slučaju sistem Vaišešika nije nastao pre IV veka p. n. e. Atomizam je prisutan i u nekim pravcima arapske filosofije srednjeg veka. U novije vreme on je postao prirodno-naučna teorija koja je u poslednja dva veka – istina u drukčijem vidu – postala najvažniji deo prirodno-naučne slike sveta.

Bilo kako da se reši problem inostranog porekla atomizma, nema nikakve sumnje da se starogrčki atomizam pred nama pojavljuje ne samo kao originalna tvorevina grčkog duha već i kao rezultat dugotrajnog razvoja, pre svega grčke filosofske tradicije, kao sinteza čitavog niza njenih težnji i idejnih orijentacija. U njemu nalazimo rešenje

mnogih već postavljenih problema. Njegovi koreni dosežu do jonske „fisike” i pitagorejstva, do shvatanja Elejaca i fizičara V veka p. n. e. Problemi bića i nebića (praznine) nastajanja i nestajanja, mnoštva i broja, deljivosti i kvaliteta jesu problemi s kojima su se borile prethodne škole mišljenja i koji su na ovaj ili onaj način prisutni i u sistemu atomizma. Ovaj sintetički karakter atomizma predstavlja razlog – koji istoričari filosofije nažalost često zenemaruju – da se Demokritova filosofija shvati kao prvi sistem klasične grčke filosofije.

Obično se tvrdi da su Leukip i Demokrit osnivači grčkog atomizma. Međutim, još u IV veku p. n. e. fragmenti iz dela ova dva autora sjedinjeni su u jedinstveni korpus čije rašavanje predstavlja nerešiv zadatak. Do nas je pod imenom Leukipa došao samo jedan fragment knjige O umu. Sve ostalo se u svedočanstvima pojavljuje pod imenom Leukipa i Demokrita: „Leukip i Demokrit kažu...”; „Demokrit i Leukip i njihovi sledbenici tvrde...”, itd. Najzad možemo, polazeći od njegove veće jednostavnosti i slabije razvijenosti, pokušati da izdvojimo Leukipovo učenje; ali to će ipak biti neko vrlo proizvoljno rasuđivanje. Zato je bolje i korisnije da korpusu Leukipovog i Demokritovog učenja pristupimo kao jedinstvenoj celini. Ipak, postoji mogućnost da se ponekad izdvoji Leukipovo učenje.

Leukip je savremenik Zenona Elejskog, Empedokla i Anaksagore. On je Zenonov učenik i Demokritov učitelj. Živeo je u periodu između 500. i 440. g. p. n. e. Rodom je iz Eleje ili Abdere, a možda i iz Mileta. Prema doksografiji, koja koren ima u Teofrastovim delima, Leukip je autor dva dela: Veliko uređenje sveta, i O umu. Prvo delo

je prema Diogenu Laertiju^{*} napisao Demokrit. Ono mu je donelo slavu najučenijeg čoveka tog doba. Od drugog dela sačuvani su samo citati karakteristični za Leukipov determinizam. Treba prihvatiti tezu da Leukip u filozofiju uvodi pojam atoma, nedeljive čestice materije, kao i pojam apsolutne praznine u kojoj se atomi kreću. On je takođe i autor učenja o determinizmu svih prirodnih pojava koje izražava na sledeći način: „Ništa ne nastaje bezrazložno već sve nastaje s razlogom i po nužnosti.”^{**} Diogen Laertije praktično ne pravi razliku između Leukipovog i Demokritovog učenja, već samo ukazuje na različit način izlaganja problema.^{***}

O Demokritu imamo više podataka nego o Leukipu. On je živeo od 460. do 370. g. p. n. e. Rođen je u Abderi, mestu koje je u staroj Heladi smatrano ne samo intelektualnom provincijom već je doživljavano kao grad glupaka. Ali ime Abderičanin, koje se koristilo u značenju prostak, smetenjak i budala, postalo je deo imena jednog od najvećeg mislilaca u istoriji filozofije. Ono pored ostalog pokazuje istinitost izreke prema kojoj „mesto ne određuje čoveka”. Po predanju, Demokrit je bio učenik nekih maga i Haldejaca koje je car Kserks stavio na raspolaganje njegovom ocu u doba kada je bio gost na carskom dvoru. Demokrit je još kao dečak izučavao teologiju i astronomiju. Posle toga on se, prema Diogenu Laertiju,^{***} pridružio Leukipu. Postoje svedočanstva prema kojima je putovao

* Diogen Laertije, *Životi i mišljenje istaknutih filozofa*, IX, 39–40.

** Лурије С. Я *Демокрит*, Ленинград, 1970, с. 22.

*** Маковельский А. О. *Древногреческие атомисты*, Баку, 1946, с. 15–19, 24–42.

**** Diogen Lartije, IX, 34.

u Egipat, Persiju pa čak i u Etiopiju i Indiju. Posle povratka s tih putovanja on je živeo skromno i povučeno i bavio se naukom za koju je jednom prilikom kazao da „više voli naći jedno objašnjenje uzroka nego da se domogne celog Persijskog carstva”. Zavidljivci su ga okrivili da je suprotno zakonima Abdere proćerdao svoje nasledstvo. On je okupljenom „narodu pročitao svoju raspravu Veliki diakosmos, baš najbolje od svojih dela; posle toga dobio je nagradu od 500 talanata, i još više od toga, podigoše mu i bronzane statue. A kada je umro bio je sahranjen o državnom trošku, pošto je živeo više od sto godina”.^{**} Ipak, govorilo se da ta nagrada nije bila veća od sto talanata, što je takođe bila velika suma.

Mnogobrojna svedočanstva i legende govore o Demokritu kao o „nasmejanom filozofu”. „Sve što se ozbiljno radilo njemu je izgledalo neozbiljno.”^{***} Priče o njemu svedoče o dubokoj životnoj mudrosti filozofa, daru zapažanja i o velikom znanju. Diogen Laertije, pozivajući se na bibliografa Trasila, navodi spisak koji se sastoji od više od 60 Demokritovih dela. Među tim delima ističu se Veliki diakosmos (koji se, pripisivao i Leukipu), Mali diakosmos, O logici ili kanonu. Od svih spisa Abderićanina sačuvani su samo fragmenti spojeni u gotovo nerazmršivu celinu s fragmentima iz Leukipovih dela. Očigledno u neveseloj sudbini dela ovog filozofa veliku ulogu odigrali su sukobi različitih pogleda na svet: „Aristoksen u svojim Istorijskim zabeleškama tvrdi da je Platon hteo da spali sva Demokritova dela koja je mogao da prikupi, ali su ga

* Lur., LVII.

** Diogen Laertije, IX, 39.

*** Lur., LVII.

b

Aleksej Sergejevič
Bogomolov

ANTIČKA FILOSOFIJA III

Helenističko-rimska filozofija
(epikurejstvo, stoicizam,
skeptizam)

edicija

KIKLOPI (knjiga br. 19)

s ruskog preveo

Slobodan Damnjanović

uredništvo

Aleksandar Šurbatović

Tamara Krstić

Milica Belobrk

lektura

Lidija Kusovac

korektura

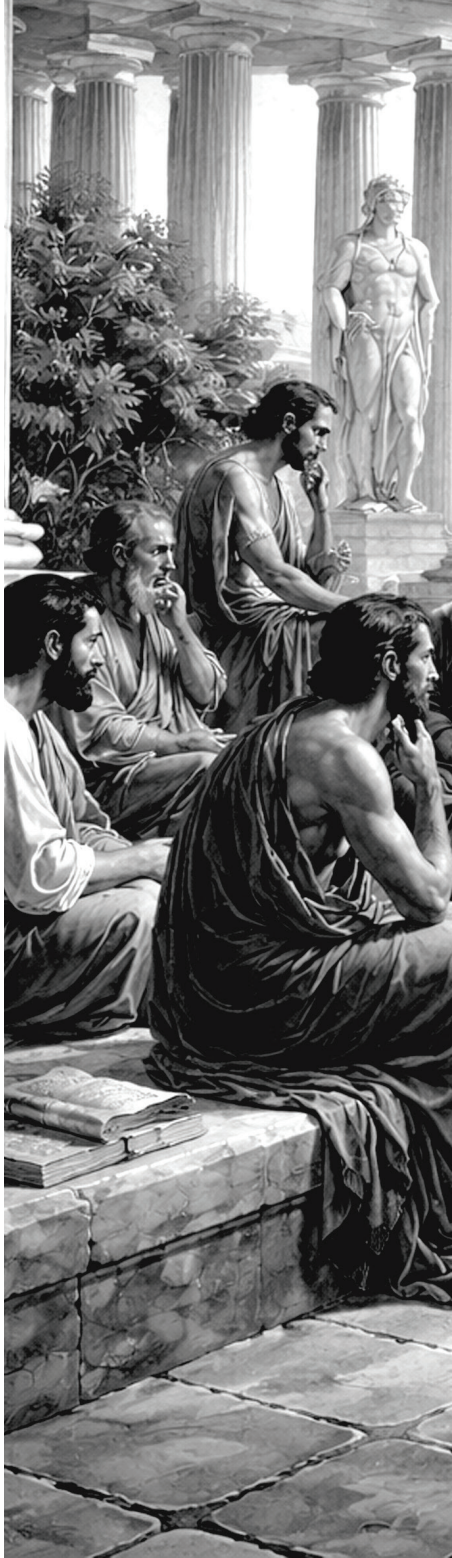
Dijana Arsić

naslov originala

АНТИЧНАЯ ФИЛОСОФИЯ © А.С. БОГОМОЛОВ

*Recikliraj, zasadi,
brini se o prirodi onako kako
se ona oduvek brinula o nama.*

sadržaj

	EPOHA I NJENA FILOSOFIJA	9
I	EPIKUR I EPIKUREJSTVO	
	1. Epikur: život, delo, škola	23
	2. Epikurova kanonika i fizika	31
	3. Od fizike do etike i „teologije”	40
	4. Epikurejstvo u Rimu	49
II	STOICIZAM	
	1. Istorija i sistem stoicizma	67
	2. Logika i teorija saznanja starih stoika	73
	3. Stoička filosofija prirode (fizika)	80
	4. Stoička etika	89
	5. Rimski stoicizam	97
III	SKEPTICIZAM	
	1. Pojam i istorija antičkog skepticizma	121
	2. Rani pironizam i „akademski” skepticizam	127
	3. Pozni pironizam	140

IV	KRAJ ANTIČKE FILOSOFIJE	
	1. Od filozofskog eklekticizma do religiozno- -filozofskog sinkretizma	151
	2. Judaizam i grčka filozofija. Filon Aleksandrijski	167
	3. Neoplatonizam: Aleksandrijsko-rimska škola	179
	4. Sirijska i Atinska škola. Završetak neoplatonizma	198

EPOHA I NJENA FILOSOFIJA

Epoha helenizma je najduže razdoblje u istoriji robovlasničkog društva. Ona traje od kraja IV veka p. n. e. do V veka n. e. Tih osam vekova obeležavaju neprekidni ratovi i oružani sukobi koji su počeli velikim osvajanjima Aleksandra Makedonskog i Rimljana, a završili se nacionalno-oslobodilačkim pokretima i ustancima robova. U istorijskom smislu termin „helenizam” (od grčke reči *ελληνισμός* – govoriti grčki, postupati kao Grk), označava grčki svet posle Aleksandrove smrti i doba potpadanja pod rimsku vlast. Njegov kulturno-istorijski značaj znatno je veći. Helenizacija, tj. širenje helenske kulture po tadašnja merila ogromnom prostoru koji je, obuhvativši Mediteran, Bliski istok i Severnu Afriku, uključivao i narode sa već razvijenom kulturom, dovela je do stvaranja jedinstvene kulture u kojoj su bile neraskidivo povezane i sjedinjene Grčka i druge veoma raznorodne kulture.

Politički osnov helenizma bio je uzajamni odnos država nastalih posle grčkog ili makedonskog pokoravanja mnogih plemena i naroda, kao i obrnutog

procesa potčinjavanja Grka lokalnim dinastijama, što se desilo u Kariji i crnomorskom regionu, a zatim i padanja pod rimsku vlast. Ali politička vlast Rima nad grčkim svetom značila je u isto vreme potčinjavanje Rima grčkoj kulturi. Dodatni podsticaj tom procesu došao je od stapanja grčke i latinske mitologije i religije, tih najvažnijih vidova stare ideologije. Već je rimsko osvajanje Velike Grčke u drugoj polovini III veka p. n. e. dalo snažan podsticaj prodoru grčke kulture u Rim. Grčka književnost, umetnost i filozofija brzo su zavladaile rimskom kulturom. Zbog toga izraz helensko-rimska kultura tačno izražava spajanje grčkih i rimskih elemenata u toj novoj tvorini, koja je u isto vreme bila bremenita dubokim unutrašnjim protivrečnostima. Rimljani su pokorili zemlje u kojima je vladao grčki jezik, ali je njih sa svoje strane pokorila helenska kultura, koju su oni potom raširili po zapadnom Mediteranu. Ovo svakako nije nastalo preko noći. Etruska kultura, koja je u Rimu vladala do IV veka p. n. e. i koja je bila svesna sopstvene vrednosti, dugo vremena se opirala grčkoj kulturnoj ekspanziji i tek je u I veku p. n. e. svoje mesto konačno prepustila helenizmu.

Ipak, ne možemo a da ne primetimo da su velikodržavne pretenzije Rima, čvrsto ukorenjene u opštoj svesti, navodile Rimljane da sve što je grčko posmatraju sa visine, sa nijansom omalovažavanja kulture pokorenog naroda. Rim je najveću originalnost pokazao u oblasti prava. Rimsko pravo je najbolje izrazilo specifičnost rimskog društva i njegove unutrašnje i spoljašnje odnose. Ovde je „još

pre ukidanja takozvane carske vlasti bio uništen stari društveni poredak, koji se zasnivao na krvnoj vezi i umesto njega izgrađeno je novo državno uređenje, utemeljeno na teritorijalnoj podeli i imovinskim razlikama. Državna vlast se sada našla u rukama građana, vojnih obveznika, i bila je usmerena ne samo protiv robova već i protiv takozvanih proletera, ljudi koji nisu služili vojsku i nisu imali pravo na nošenje oružja”. Postavljanje imovinskih razlika u prvi plan, po Engelsovim rečima, brzo je razorilo staru aristokratiju i doprinelo da rimsko pravo pokaže ne samo svoju univerzalnost već i sistematičnost ispoljenu u Justinijanovom kodeksu (529. g. n. e.), i da za mnoge vekove odredi razvoj onog prava čija je osnovna intencija bila zaštita privatne svojine. Ali to je moglo da se desi zato što su se u rimskom pravu izrazili svojinski odnosi u svom čistom vidu koji nije ograničen samo uslovima rimske republike, već i uslovima potonjeg carstva.

Ipak, ne treba zaboraviti da je u staroj rimskoj ideologiji do izražaja došao surovi, rigoristički ideal rimskog građanina, koji se najbolje vidi u likovima Mucija Scevole, braće Grah, Katona Starijeg, poznatog po rečima: „Kartaginu treba razoriti”, i Katona Mlađeg koji je posle pada republike oduzeo sebi život, Bruta i Kasija, Cezara i Oktavijana Avgusta... U tim likovima ovaploćeno je specifično socijalno iskustvo, iskustvo apstraktne društvenosti rođene tokom trijumfalnog osvajanja rimskih legija, prvo

* Marks K., Engels F., *Сочинения.*, t. 21, s. 129.

kroz Italiju a onda kroz čitav tadašnji poznati svet. „Ja sam rimski građanin”; niko u starom svetu nije te reči izgovarao sa toliko ponosa kao Rimljani. Ali država je iznad čoveka; čista i bezlična državnost potčinjava čoveka; ona pojedinca potčinjava preko duboko usađenog osećanja discipline, formalnog pokoravanja vlastima na osnovu postupanja zasnovanog na opštim pravnim normama. Obrnuta strana te potčinjenosti državi bio je despotski odnos prema svojoj porodici,* a tim više prema robovima.

Privredna osnova helenizma je zrelo, ili čak prezrelo robovlasništvo. Propast antičkog polisa i formiranje ogromnih vojno-administrativnih celina od imperije Aleksandra Makedonskog do rimske imperije, bili su povezani pre svega s krupnim robovlasništvom koje se desilo u helenističko-rimskoj epohi. Ove njene osobine, kao i razvijeno robovlasništvo, ogromno tržište sa razvijanim novčanim prometom, vojno-monarhistička organizacija koja ima za cilj delotvorno osiguranje tih i drugih stvari, predstavljaju osobenost ove epohe. Ali iz toga sledi i čitav niz opštih osobina helenističke kulture.

* „Rimski zakonodavac Manlije Torkvat ... dao je pravo ocu da proda sina ... ali to nije sve. Ono što u čoveku vaspitanom po slobodnim grčkim običajima izaziva čuđenje, kao nešto surovo i tiransko, jeste činjenica da zakonodavac ocu takođe daje pravo da tri puta uzme novac za sina, što znači da otac nad sinom ima veću vlast nego gospodar nad robovima. Rob kog su prodali i koji je potom stekao slobodu dobijao je vlast nad samim sobom; ali ako sin kog je otac prodao stekne slobodu, on iznova dolazi pod očevu vlast. Slobodan postaje tek posle treće prodaje.” (Дионисији Г., *Галикарнаскии Римские древности*, II, 27, 1–2. Cit. Po: *Античний способ прои-зводства...*, бр. 18).

Ulogu kulturnih centara više ne igraju nekadašnji polisi; nju sada preuzimaju novi ili izuzetno razvijeni centri velikih monarhija – Pergam, Aleksandrija, a zatim i „večni grad Rim”. U njih dolaze talentovani ljudi iz provincijskih gradova, Gadare u Fenikiji, Sinope sa obale Crnog mora, kao i iz gradova Sirije, Vitinije, Mezije, Egipta... Budući da je stanovništvo ovih gradova bilo raznorodno u etničkom smislu, i da su Heleni iz raznih gradova koristili različite dijalekte grčkog jezika, pojavila se potreba za jedinstvenim jezikom. Tako je nastao grčki izraz „opšta reč” (*κοινή διαλεκτικός* ili prosto *κοινή*). Koine, koji je prvo bio samo književni jezik, postepeno se razvio u opšti jezik helenističke kulture, bio je sredstvo opšte komunikacije i u određenom smislu temelj opšte kulture, ono što tu kulturu čini univerzalnom i kosmopolitskom. Čak je i tako zatvorena kultura, kakva je bila judejska, stupila u dodir sa helenskom kulturom i pala pod njen uticaj. O tome svedoče tragovi poznavanja grčke filozofije prisutni u poznijim nekanonskim knjigama *Biblije*, kao i njen prevod na grčki jezik (*Septuaginta* – prevod sedamdesetorice tumača).

Širenje grčkog jezika ne ukazuje samo na mogućnost da široki ne-grčki slojevi stanovništva helenističkih država upoznaju grčku književnost, nauku i filozofiju. Sama struktura i leksički sastav jezika su, kao što je poznato, imali znatan uticaj na karakter i sadržaj mišljenja onog ko se njim služio, kao i na način mišljenja. Grčki jezik se, dakle, u novim okolnostima pokazao kao svojevrsni tvorac nove kulture.

Ali još je značajnije širenje materijalne kulture-tehnike, graditeljskih radova, vojne veštine, brodograditeljstva, kovanja novca. Helenizam se odlikuje i snažnim razvojem nauka, odvojenih od uticaja mitologije i religije i prožetih visokim stepenom duhovnosti i racionalnosti. U oblasti matematike vidimo dovršetak geometrije izložen u Euklidovom delu *Elementi*, nastanak učenja Apolonija iz Pergama o konusnom preseku. U epohi helenizma nastala je heliocentrična hipoteza Aristarha sa Samosa, definisanje trajanja sunčeve godine, određivanje rastojanja između Zemlje, Sunca i Meseca, veličine tih nebeskih tela itd. Ipak, matematička obrada Ptolomejevog geocentričnog sistema imala je veći praktični značaj, jer je omogućavala da se tačnije odrede geometrijske osobine kretanja planeta i usavrše metode posmatranja nebeskih tela i orijentisanja pomoću zvezda. Ovoj orijentaciji takođe su doprineli pronalazak astrolaba i drugih astronomskih instrumenata. Vojni pohodi, putovanja određenih naučnika i trgovina doveli su do izuzetno važnih geografskih otkrića i saznanja. Na osnovu tih saznanja Eratosten je napravio kartu Zemlje s mrežom uporednika i podnevakana, a Strabon je sistematizovao geografska otkrića tog doba.

Helenistička tehnika bila je povezana s brzim razvojem gradova, izgradnjom pristaništa, ogromnih opsadnih mašina i pomorskih brodova. Tada je izgrađeno i do tada najviše zdanje – čuveni Aleksandrijski svetionik (*Faros*), visok oko 135 metara. Ispod natpisa postavljenog u čast cara na mermernoj ploči

ispisane sitnim slovima nalaze se sledeće ponosite reči: „Sostrat, sin Deksiplijana iz Knida, bogovima-spasiocima, za dobrobit moreplovaca”. Sačuvane su mnoge građevine nastale u doba helenizma i iz vremena Rima. Ali ne treba zaboraviti cenu kojom je sve to plaćeno. Nedostatak relativno novih izvora energije zahtevao je da se u graditeljstvu, tehnici, moreplovstvu, koristi fizička snaga ljudi i životinja velikih razmera kojima se nije povećavala delotvornost tih oruđa. Kakvu razumnu primenu su mogli imati recimo čuveni brod Ptolomeja Filopatera za čije kretanje je bilo potrebno 4000 veslača ili opsadna mašina Demetrija Poliorketa – heliopol – koji je opsluživalo 3400 vojnika? To su bile pre igračke tirana nego praktične i delotvorne sprave. Nije ni čudo što ta borbena sredstva nisu bila od veće koristi helenističkim državama u njihovim ratovima protiv Rimljana, čija je vojna tehnika bila manje savršena, ali znatno praktičnija.

Helenistička umetnost je najznačajnija umetnost u istoriji zapadne civilizacije, kako po broju stvorenih dela, tako i po raznovrsnosti stilova, žanrova i mnoštvu tvoraca tih dela. Velelepna zdanja, statue, mozaici i slike, stvari koje su nastajale velikom brzinom, izražavali su tempo rasta bogatstva, prvo helenističkih a potom i gradova rimske imperije. Čuveni Zevsov oltar iz Pergama, Kolos sa Rodosa – kip Helija visok više od 30 metara – samo su neki primeri ove umetnosti. Nike Samotrake i Farneski bik, Laokon, Miloska Venera, portreti iz Fajuma zauvek će ostati spomenici umetnosti od

svetsko-istorijskog značaja. Nepregledna i mnogožanrovska umetnička književnost te epohe izaziva divljenje kako raznovrsnošću karaktera tako i sveobuhvatnim prikazom života različitih slojeva društva, koje se sreće od pseudoklasičnih heroja tradicionalnih mitoloških priča, prilagođenih ukusu novog doba, do likova seljaka, surovih vojnika i žena slobodnog ponašanja; od uzvišenih tragedija prožetih dubokom psihologijom do seoskih idila.

Možemo reći da se najvažnija osobina te umetnosti, crta koja baca svetlost na čitavu ideologiju helenizma, sastoji u sve većem slikanju ličnosti heroja. Heroji nastali u doba klasične umetnosti na prvom mestu oličavaju polis. To i nije moglo biti drukčije u uslovima kada je samo njegovo postojanje jednostavno i neposredno: građanin u zavisnosti od okolnosti nastupa čas kao političar, čas kao vojnik, odnosno starešina, ali je pritom uvek čas neposredni učesnik pobede ili poraza, čas učesnik ili rukovodilac proizvodnog rada. Unutrašnjost čoveka ovde se svodi na suštinu polisa kojom se definiše sveukupnost tih neotuđivih socijalnih funkcija. U periodu helenizma stvari stoje drugačije. Čovek koji je spolja određen otuđenom i na stepen božanstva podignutom državom, ovaploćen u božanskoj ličnosti vladara, u helenizmu dobija priliku da se usredsredi na svoj unutrašnji svet i da u tom svetu pronađe odgovor na pitanje „ko sam i šta sam ja”. Spoljašnje postojanje pretvara se u sveukupnost *uloga*. U tom smislu Epiktet kaže: „Posmatraj sebe kao glumca u jednoj drami: ulogu daje ti pesnik;

ako je drama kratka, kratku ulogu; ako je dugačka – dugačku. Ako hoće da predstavljaš siromaha, predstavlja i njega dobro; isto tako, ako treba da predstavljaš hroma čoveka ili kakva predvodnika/vođu ili obična čoveka. Jer, tvoja je stvar samo to da ulogu koja ti je poverena dobro odigraš, a izbor odluke je stvar drugoga.”

Ova, savremenim jezikom rečeno, „teorija uloga” pretpostavlja da osim različitih uloga postoji nešto neotuđivo, nešto svojstveno čoveku, i nešto što je u njegovoj vlasti; i pretpostavlja da to u čovekovom životu zauzima glavno mesto i da se o njemu treba starati. Ovo je načelo u raznim filozofskim školama ispoljeno na različit način, ali je u svima prisutno, izražavajući tako opštu osobinu cele epohe. Međutim, iz toga proizlazi izdiferenciranost ličnosti heleničkog doba koja se tako na više načina izrazila u kulturi epohe. Prema tačnom zapažnju A. F. Loseva „kada je već istorija došla do neophodnosti pojave takve izdiferencirane ličnosti, ona je to učinila samo zbog jedne stvari: da bi ta ličnost imala ulogu u osvajanju, u sticanju robova i njihovoj eksploataciji, u trgovačko-zanatskim stvarima i u finansijama... Ona je počela da deluje koliko izdiferencirano toliko i oštro takođe i u umetnosti, u pesništvu, u religiji, u nauci, u filozofiji, i svim ostalim oblastima ljudskog saznanja.” Tako su se dijalektički „sjedi-

* Flavije Arijan, *Priručnik Epiktetov*, prev. M. Đurić, Dereta, Beograd, 2011, 17.

** Losev, A. F., *История античной эстетики. Ранний эллинизм*, Moskva, 1979, s. 30.

nile krajnosti” ljudske situacije: pokoravanje nepokornih, strašno otuđenje društvenog mehanizma i oslobođenje ljudske ličnosti. Iz tog proizlazi i socijalno-psihološki mehanizam antagonizma između stvaralačkih ličnosti – pesnika, umetnika, i društvenih delatnika, činovnika, trgovaca, pravnika, vojnika. Ta protivrečnost u umetnosti se izrazila u sjedinjavanju paradne pompeznosti javnih spomenika, s dubokom individualnošću, s intimnošću portreta – vajarskog, slikarskog ili književnog. U filosofiji to se izrazilo u oštrom, veoma različitom suprotstavljanju prirodne i društvene nužnosti, čak i sudbine s ličnom slobodom i slučajnošću. Ovo suprotstavljanje se, međutim, ne dešava uvek na korist individualnosti, u meri u kojoj se ona pokazuje ne samo kao nepredvidiva i nedokučiva već i besmislena pred sudbinom i slučajem.

Helenizam ima svoju istoriju. Tokom osam vekova došlo je do mnogih događaja koji su radikalno menjali socijalni izgled epohe. Možemo govoriti o ranom (od kraja IV do I veka p. n. e.) i poznom helenizmu. Kao što smo već rekli, prvi u političkom smislu obeležava nastajanje velikih monarhija, koje su smenile male robovlasničke polise. Ovaj proces završio se stvaranjem rimske imperije. Na privrednom planu to je razvoj krupnog robovlasništva, kome su u prilog išli zavojevački vojni pohodi, praćeni pljačkanjem osvojenih oblasti i pretvaranjem u robove zatečenih žitelja. U kulturno-ideološkom pogledu imamo sjedinjenje suprotnosti univerzalizma i individualizma, što se završava neizbežnom

spoljašnjom prevlašću prvog. U filozofiji su zamor i razočaranje: dok se svuda okolo širi i uzdiže tamni kaos stvarnosti koji pretili da proguta čoveka, stoički mudrac je nečujan i bezbrižan; epikurejac usredsređeno uživa u dubini svog uređenog vrta; a skeptik ne oseća potrebu da bilo kome ili bilo čemu kaže ni „da” ni „ne”. Ako je nešto izgubljeno, nešto je moralo da opstane, ali nije moglo da postane objektivna stvarnost; to je smisao ovih naivnih ali i dubokih, pa čak i uzvišenih učenja o „mudracu”.

Pozni helenizam koji se razvijao u okvirima rimske imperije, tražio je od ljudske ličnosti da izađe iz svoje unutrašnje dubine, i da krene u susret kolosalnoj političkoj i kulturnoj građevini. Međutim, ta građevina je suštinski bila osuđena na propast. U rimskoj imperiji već su sazrevali uslovi za prelazak od robovlasništva ka feudalizmu: dobrovoljno davanje zemlje pod arendu bivšim robovima i kolonati potkopavali su ekonomske temelje robovlasničkog društva i zajedno s tim temeljima i njihovu nadgradnju, od države do ideologije. Religiozno-filozofski skepticizam i slobodoumlje, svojstveni ranom helenizmu, stvar iz koje se razvila desakralizacija filozofije i njeno relativno oslobođenje od religije, u tim uslovima ustupili su mesto obrnutoj tendenciji – sakralizaciji filozofije – i filozofiju pretvorili u idejnu osnovu već sakralizovane – u liku vladara – imperije. Ali, sakralizacija je smrt za filozofiju.

* Ibid., s. 42.